

УДК 378.147:63

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/59-2-44>

Володимир МАРЧУК,
orcid.org/0000-0002-8692-8656
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри іноземних мов
Білоцерківського національного аграрного університету
(Біла Церква, Київська область, Україна) volodymyr.marchuk@btsau.edu.ua

Олена ЦВИД-ГРОМ,
orcid.org/0000-0003-4348-9398
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов
Білоцерківського національного аграрного університету
(Біла Церква, Київська область, Україна) tsvidgrom@gmail.com

Ольга РЕЙДА,
orcid.org/0000-0003-2227-7994
старший викладач кафедри іноземних мов
Білоцерківського національного аграрного університету
(Біла Церква, Київська область, Україна) milarejda@meta.ua

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТІВ АГРАРІЇВ

У статті актуалізується питання необхідності зміщення акцентів у виховному процесі на розвиток у молодого покоління, насамперед у здобувачів вищої освіти, самостійності, мобільності, етичних орієнтирів і соціокультурних цінностей, соціальної відповідальності. Розкрито фундаментальні характеристики ціннісних орієнтацій, що полягають у їх зумовленості особливостями суспільних відносин, орієнтацією на соціальні цінності та соціально схвалювану поведінку, вміннями самостійно ухвалювати рішення та нести відповідальність за їх наслідки. Систематизовано відомості науковців стосовно складників, що впливають на формування ціннісних орієнтацій студентів, а саме – когнітивний компонент (система засвоєних особистістю знань про ціннісні орієнтації, сутність прав та обов'язків, про норми і правила поведінки людини в соціумі, способи регулювання відносин між індивідом та суспільством); мотиваційний (мотиви формування ціннісних орієнтацій, моральні орієнтації у реалізації відповідальних вчинків, прагнення свідомо регулювати свою діяльність у соціально-професійній спільноті); діяльнісний (готовність особистості здійснювати свідомий вибір певної лінії поведінки, ухвалювати рішення, оцінювати їх наслідки, визначати необхідні обмеження в поведінці на засадах сформованого світогляду та розвиненої самосвідомості). Описано типи сформованості ціннісних орієнтацій студентів, зокрема: соціально відповідальний тип, соціально орієнтований тип, соціально пасивний тип, асоціальний тип. З'ясовано, що кожний з типів ціннісних орієнтацій студентів тісно пов'язаний зі змістом виокремлених структурних компонентів, що дає змогу не лише конкретизувати їх діагностичне вимірювання, а й передбачити напрями, за якими має здійснюватися освітньо-виховний процес у вищій школі. Що, загалом, має формувати духовно-моральну культуру випускника, усвідомлення відповідальності перед суспільством як фахівця і як громадянина країни.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, виховний процес, вища освіта, студенти, етичні орієнтири, соціокультурні цінності.

Volodymyr MARCHUK,
orcid.org/0000-0002-8692-8656
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Foreign Languages
Bila Tserkva National Agrarian University
(Bila Tserkva, Kyiv region, Ukraine) volodymyr.marchuk@btsau.edu.ua

Olena TSVID-GROM,
orcid.org/0000-0003-4348-9398
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Foreign Languages
Bila Tserkva National Agrarian University
(Bila Tserkva, Kyiv region, Ukraine) tsvigrom@gmail.com

Olga REIDA,
orcid.org/0000-0003-2227-7994
Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages
Bila Tserkva National Agrarian University
(Bila Tserkva, Kyiv region, Ukraine) milarejda@meta.ua

FUNDAMENTAL CHARACTERISTICS OF VALUE ORIENTATIONS OF AGRICULTURAL STUDENTS

The article highlights the need to shift the emphasis in the educational process to the development of the young generation, primarily those who have obtained higher education, independence, mobility, ethical guidelines and socio-cultural values, and social responsibility. The fundamental characteristics of value orientations are revealed, which are determined by the peculiarities of social relations, orientation to social values and socially approved behavior, abilities to make decisions independently and bear responsibility for their consequences. Scientists have systematized information about the components that influence the formation of students value orientations, namely, the cognitive component (the system of knowledge acquired by the individual about value orientations, the essence of rights and obligations, about the norms and rules of human behavior in society, ways of regulating relations between the individual and society); motivational (motives for the formation of value orientations, moral orientations in the implementation of responsible actions, the desire to consciously regulate one's activities in the socio-professional community); activity (readiness of an individual to make a conscious choice of a certain line of behavior, make decisions, evaluate their consequences, determine the necessary restrictions in behavior on the basis of a formed worldview and developed self-awareness). The types of formation of value orientations of students are described, in particular: socially responsible type, socially oriented type, socially passive type, antisocial type. It was found that each of the types of students value orientations is closely related to the content of the selected structural components, which makes it possible not only to specify their diagnostic measurement, but also to predict the directions in which the educational process in higher education should be carried out. This idea, in general, should form the spiritual and moral culture of the graduate, the awareness of responsibility to society as a specialist and as a citizen of the country.

Key words: value orientations, educational process, higher education, students, ethical guidelines, socio-cultural values.

Постановка проблеми. Усі сфери суспільного буття (політична, економічна, культурна, соціальна) в умовах характерної для сьогодення нестабільності та багатоманітності виборів висувають перед людиною необхідність виявлення наявних проблем, адекватного реагування на них, ухвалення самостійних рішень у нестандартних ситуаціях і вміння нести за них відповідальність. Це зумовлює необхідність зміщення акцентів у виховному процесі на розвиток у молодого покоління, насамперед у студентів, самостійності, мобільності, етичних орієнтирів і соціокультурних цінностей, соціальної відповідальності.

Аналіз досліджень. Дослідники, які звертаються до вивчення виховного процесу у вищих закладах

освіти (М. Євтух, Г. Шевченко, О. Здравомислов), акцентують на наявності в цій сфері суттєвих проблем, які очікують свого розв'язання, зокрема тих, що стосуються соціального становлення студентів, оволодіння ними соціальних норм і цінностей.

Особливості формування ціннісних орієнтацій особистості проаналізовано С. Аваліані, А. Александровим, Д. Григор'євою, В. Паніним, В. Андрущенко. Різні аспекти ціннісних орієнтацій – визначення їх сутності, розкриття структури та характеристика їх змісту представлені в працях В. Іванова, В. Бакирова, М. Вебера, В. Гнатенка, В. Коновалова, М. Головатого.

Концептуалізація поняття «ціннісні орієнтації» доволі широка, що дає змогу, з одного боку,

всебічно розкрити його сутність, а з іншого – розглядати його як певну характеристику особистості, що потребує уточнення та конкретизації.

Формування фундаментальних ціннісних орієнтацій студентів аграріїв тісно пов'язане з процесами соціалізації особистості. У соціологічному контексті цей феномен розглядається з позиції його регулювання соціальними нормами й реалізації шляхом запровадження форм соціального контролю, усвідомлення відповідальними суб'єктами своєї соціальної ролі (Є. Пеньков). Як вольову якість особистості, що виявляється в її готовності до виконання обов'язків, які покладаються на неї суспільством, здатність відповідати за свої вчинки та вчинки інших людей, інтерпретують соціальну відповідальність психологи (К. Муздибаєв). У педагогіці поняття «ціннісні орієнтації» розуміється як моральна та етична категорія, що забезпечує здатність людини відповідати за свої вчинки, які вона здійснила на засадах вільного вибору (В. Головенько, О. Дробницький, С. Возняк).

Незважаючи на широке висвітлення проблеми ціннісних орієнтацій, вона й нині не втрачає своєї актуальності. Адже в умовах сьогодення посилюється увага до соціального становлення особистості, оволодіння нею соціальними нормами і цінностями, вміннями ухвалювати самостійні рішення і нести за них відповідальність не лише перед самим собою, а й перед соціумом. Однак звернення до реалій практики засвідчує, що вищі навчальні заклади в ситуації орієнтації на ринкову економіку прагнуть готувати професіоналів, які володіють певним обсягом теоретичних знань і практичних умінь, здатних виживати в реаліях сьогодення. При цьому процес навчання у ВНЗ «недостатньо спрямований на внутрішній світ людини, на формування духовно-моральної культури випускника, який усвідомлює свою особисту відповідальність перед суспільством» (Кон, 2010: 126).

З огляду на це, актуалізується необхідність не лише розкриття фундаментальних ознак ціннісних орієнтацій, а й з'ясування особливостей їх формування у студентів.

Мета статті – на основі аналізу наукової літератури визначити основні характеристики ціннісних орієнтацій, уточнити їх структуру та змістове наповнення стосовно студентів.

Виклад основного матеріалу. Важливість ціннісних орієнтацій як якості, утворення, власності особистості зумовлена тим, що вони виявляються в усіх сферах життєдіяльності, постають критерієм оцінювання взаємодії з іншими чле-

нами соціуму, соціально зумовлені як характером суспільних відносин, так і місцем індивіда у системі цих відносин. Ціннісні орієнтації виникають тоді, коли поведінка людини має суспільне значення і регулюється прийнятими соціальними нормами. Однак регулювати поведінку людини можливо і необхідно лише тоді, коли вона володіє певною свободою дій, що передбачає здатність обирати власну лінію поведінки, самостійно визначати спрямованість своїх вчинків (Кавалеров, 1996: 18).

Фундаментальні ціннісні орієнтації студента – це стійка диспозиційна стратегія соціальної поведінки особистості, що базується на переконанні в об'єктивній необхідності відносин взаємної залежності членів суспільства і проявляється у свідомому настановленні на активне освоєння потенційних ролей, активне виконання актуальних соціальних ролей на основі співвідношення своїх дій і їх наслідків з термінальними цінностями суспільства і нормами, а також в готовності відповідати за отриманий результат (Карпенко, 2008: 3).

Доволі ґрунтовне визначення сутності ціннісних орієнтацій подає Е. Рудковський. На його погляд, у найбільш загальному розумінні ціннісні орієнтації слід розглядати як один із проявів зв'язку та взаємної залежності особистості та суспільства, як співвідношення, що виявляється у мірі відповідності суб'єктивної, людської активності характеру суспільних вимог, а також у певному оцінюванні цієї активності та застосуванні санкцій з боку суспільства. Суб'єктом формування ціннісних орієнтацій може бути окрема особистість, колектив, соціальна група – будь-яка соціальна спільнота, яка володіє єдністю діяльності та організації. При цьому стверджується, що ціннісні орієнтації є віддзеркаленням всієї багатоманітності соціальних відносин та узагальненим уособленням всіх видів людської діяльності. Ці відносини створюють якісно нову цілісність, яка не може розглядатися ані як одна з них, ані як проста сума цих відносин. Співвідношення між фундаментальними ціннісними орієнтаціями та іншими видами ціннісних орієнтацій можна уявити як діалектичний зв'язок загального та окремого. Загальне існує в окремому та через окреме, але не вичерпується окремим. Тобто фундаментальні ціннісні орієнтації – це підґрунтя всіх видів ціннісних орієнтацій; вони охоплюють ті спільні, найбільш значущі в соціальному плані аспекти і характеристики, які властиві окремим її видам. Специфіка конкретних видів ціннісних орієнтацій зумовлена природою тих суспільних

відносин, всередині яких вони виникають і існують у своїй якісній визначеності. Різні види ціннісних орієнтацій постають під час структурного аналізу цінностей як елемента системи (Рудковський, 2010: 5).

Ціннісні орієнтації поділяється на негативні (ретроспективні) – за вже здійснені в минулому протиправні дії та позитивні (активні) – ціннісні орієнтації за майбутні дії. Позитивні ціннісні орієнтації характеризуються корисною поведінкою суб'єктів суспільних відносин, що реалізуються шляхом виконання ними обов'язків, які приписуються соціальними нормами. Іншими словами, йдеться про соціально необхідний спосіб дій суб'єкта, тобто такий, за якого «не лише конкретні приписи (заборони, обов'язки або повноваження), а й більш загальні цілі, встановлені соціальними нормами, запроваджуються з максимальною адекватністю» (Тюрина, 1998: 106). Негативні ціннісні орієнтації породжуються асоціальною поведінкою, що виявляється через порушення приписів соціальних норм, відмовою від виконання обов'язків, встановлених цими нормами, деструктивність між особистісних відносин і руйнування механізму, що регулює їх функціонування. Негативні ціннісні орієнтації обов'язково породжують нові (вторинні) правові відносини, в межах яких на правопорушника покладається обов'язок мінімізувати негативні наслідки своєї поведінки. Її своєрідність полягає в тому, що вона залучається в механізм регулювання суспільних відносин у зв'язку з фактами порушення встановлених правил поведінки або, якщо мати на увазі її попереджувальну, профілактичну роль, з можливістю такого порушення (Тюрина, 1998: 107).

У своїй внутрішній сутності фундаментальні ціннісні орієнтації характеризують соціальну типовість особистості, тобто її здатність дотримуватися у своїй поведінці і діяльності загальноприйнятих у даному суспільстві соціальних норм та вміння об'єктивувати власні дії. Вони впливають на свідомість і дії людини, на переконання, вимагають напруження волі, активізують емоційну сферу особистості, спонукають її до пізнавальної, трудової, суспільної активності (Безпрозванна, 2012).

Вивчаючи особливості формування ціннісних орієнтацій студентів, В. Андрущенко та Ю. Замошкін пропонують розрізняти в її структурі такі взаємопов'язані компоненти: когнітивний (система засвоєних особистістю знань про ціннісні орієнтації, сутність прав та обов'язків, про норми і правила поведінки людини в соціумі, способи регулювання відносин між індивідом

та суспільством); мотиваційний (мотиви формування ціннісних орієнтацій, моральні орієнтації у реалізації відповідальних вчинків, прагнення свідомо регулювати свою діяльність у соціально-професійній спільноті); діяльнісний (готовність особистості здійснювати свідомий вибір певної лінії поведінки, ухвалювати рішення, оцінювати їх наслідки, визначати необхідні обмеження в поведінці на засадах сформованого світогляду та розвиненої самосвідомості) (Кавалеров, 1996: 34). За кожним з названих компонентів закріплено відповідні функції, а саме: когнітивний компонент – сенсотворна функція (ціннісні настановлення та орієнтації); мотиваційний компонент – нормативно-регулююча функція (особистісне ставлення до відповідальності, прийняття її); діяльнісний компонент – перетворююча функція (перетворення наявних знань у переконання, систему поглядів на навколишній світ, саму себе та своє місце в цьому світі, відповідальний характер дій) (Кавалеров, 1996: 35).

Свою структуру ціннісних орієнтацій студентів запропонувала О. Балакірева, вирізняючи в ній мотиваційно-ціннісний, орієнтовно-прогностичний, емоційно-вольовий і поведінковий компоненти. Критерієм оцінки мотиваційно-ціннісного компонента ціннісних орієнтацій студентів визначено соціальну спрямованість, що проявляється в таких показниках, як альтруїстичні мотиви соціальної поведінки; просоціальні ціннісні орієнтації, широка сфера і соціальний вектор відповідальності, що визнається; орієнтовно-прогностичного – соціальна передбачливість, показниками якої є знання про зміст базових соціально схвалюваних стратегій ролевої поведінки і норм, що зумовлюють їх; знання про сутність і зміст базових соціальних цінностей і розуміння особистого та соціального значення норм, що охороняють їх; уміння передбачати особисті та соціально значущі наслідки своїх дій; емоційно-вольового – причетна самостійність, що проявляється в таких показниках, як здатність до емпатії; здатність до рефлексії своєї поведінки; характер атрибуції відповідальності; поведінкового – наднормативна соціальна активність, показниками якої виступають прагнення до виходу за рамки навчальної програми при засвоєнні змісту соціальних ролей; здатність до прояву ініціативи в організації і здійсненні соціально корисної діяльності; здатність до прийняття на себе додаткових обов'язків (Балакірева, 2013: 70).

Розглядаючи фундаментальні ціннісні орієнтації як готовність до певного способу дій, важливу складову диспозицій особистості, фіксованих у

її соціальному досвіді, схильність сприймати й оцінювати умови діяльності, діяти у цих умовах певним чином, а також здатність перетворювати одержані у процесі навчання знання у переконання, систему поглядів на навколишній світ, себе і своє місце у цьому світі, вдосконалювати себе як фахівця й особистості, О. Шевчук та С. Шевчук розрізняють у її структурі такі компоненти:

– когнітивний компонент (система знань, суджень оціночного характеру та думок про ціннісні орієнтації, усвідомлення прав й обов'язків, розуміння норм і правил поведінки у соціумі, засвоєння способів регулювання відносин між суспільством та індивідуумом). Основу цього компонента складає науковий світогляд особистості, що активно формується у студентському віці. У цей період розвивається здатність до рефлексії, самооцінки, завдяки чому формується «Я-концепція» особистості, відбувається усвідомлення нею своїх духовних, інтелектуальних та інших особливостей. Проте можна спостерігати суперечність між потребою у самопізнанні і недостатнім розвитком вольових якостей студентів для її реалізації;

– афективно-мотиваційний компонент ціннісних орієнтацій пов'язаний з почуттями щодо соціальних об'єктів: задоволення-невдоволення; симпатія-антипатія; любов-ненависть тощо, та містить мотивацію особистості, що виявляється у внутрішніх спонуках до соціально відповідальної поведінки особистості, які ґрунтуються на усвідомленні свого місця у суспільстві, почутті відповідальності за прийняті рішення та вчинки як майбутнього фахівця певної спеціалізації; у прагненні свідомо регулювати свою соціально-професійну діяльність, стати висококваліфікованим фахівцем; у наполегливому досягненні поставленої мети шляхом опанування необхідними компетенціями, узгодження особистих і суспільних інтересів. Мотивація, що пов'язана з формуванням ціннісних орієнтацій, супроводжується здатністю до емпатії, співпереживання, бажанням допомагати іншим, бути потрібним і корисним людям. Одночасно характерною для цього компонента ціннісних орієнтацій студентів є суперечність між потребами у самовизначенні, самоствердженні та самореалізації, з одного боку, та недостатньою самостійністю і готовністю до реалізації своїх життєвих планів, з іншого;

– поведінковий компонент забезпечує реалізацію готовності студента здійснювати усвідомлений вибір певної стратегії поведінки. Саме реальна діяльність та поведінка забезпечують формування таких якостей соціально відповідальної особистості, як самостійність, наполегливість,

послідовність, ініціативність, рішучість, здатність відстоювати власну позицію тощо. Крім того, активна практична діяльність студентів має бути спрямована на розвиток комунікативних, організаторських, креативних та інших здібностей, які також мають безпосередній зв'язок з фундаментальними ціннісними орієнтаціями майбутнього фахівця. Проте у навчальному процесі вищого навчального закладу має місце проблема, що виявляється у суперечності між потребою включення майбутніх фахівців у соціально-відповідальну діяльність і відсутністю реального поля цієї діяльності (Шевчук, 2014: 266).

Дослідниками також запропоновано типи сформованості ціннісних орієнтацій студентів, кожний з яких характеризується певним змістом. Соціально відповідальний тип – високий рівень моральності, володіння духовними цінностями, ідеалами, нормами, спрямованістю своєї діяльності на соціально значущі результати; узгоджені власні та соціальні інтереси; високорозвинена здатність до соціальної рефлексії; збалансовані модальності «відповідальний за» і «відповідальний перед».

Соціально орієнтований тип – визначає усвідомлену соціальну активність; спрямованість на результати, які є благом для самого студента та значущих для нього людей; орієнтацію переважно на норми, вибірково на духовні цінності; здатність до соціальної рефлексії; особистий вибір здійснює відповідно до особистих інтересів та інтересів значущих для нього людей, модальність «відповідальний перед» домінує над модальністю «відповідальний за».

Соціально пасивний тип визначається діяльністю лише за наявності особистого інтересу; керується виключно нормами, духовні цінності часто ігнорує; скоріше не схильний до соціальної рефлексії; особистий вибір характеризується індіферентністю; модальності «відповідальний перед» і «відповідальний за» не виражені.

Асоціальний тип проявляється у діяльності, в основі якої виключно матеріальні потреби і потреби у домінуванні; спрямований на результати, які принесуть користь йому, оточуючі люди розглядаються як засіб для досягнення мети; ігнорування громадських норм і духовних цінностей, порушення правил громадської поведінки; можлива схильність до соціальної рефлексії, але керується її результатами виключно у власних інтересах; особистий вибір орієнтований на власну вигоду, користь для себе і «проти людей»; модальності «відповідальний перед» і «відповідальний за» морально і соціально знецінені (Шевчук, 2014: 267).

Отже, кожний з типів ціннісних орієнтацій студентів тісно пов'язаний із змістом виокремлених структурних компонентів, що дає змогу не лише конкретизувати їх діагностичне вимірювання, а й передбачити напрями, за якими має здійснюватися освітньо-виховний процес у вищій школі.

Висновки. На основі аналізу наукових джерел визначено основні характеристики фундаментальних ціннісних орієнтацій: зумовленість особливостями суспільних відносин, орієнтація на соціальні цінності та соціально схвалювану поведінку, вміння самостійно ухвалю-

вати рішення та нести відповідальність за їх наслідки.

З'ясовано, що фундаментальні ціннісні орієнтації студента є структурним утворенням, що містить сукупність взаємопов'язаних компонентів. Зміст кожного компоненту співвідноситься з певної сферою цілісної особистості (когнітивною, емоційно-ціннісною, діяльнісною) й передбачає становлення студента не лише як соціально розвиненої особистості, а й відповідального майбутнього фахівця. Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленим вивченням структури ціннісних орієнтацій здобувачів вищої освіти аграрних ЗВО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безпрозванна А. Формування соціальної відповідальності у студентів вищих навчальних закладів. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/stud_konferenzia/2012_1/visnuk_7.pdf (дата звернення 10.12.2022).
2. Кавалеров А. А. Ціннісні орієнтації особистості у духовній культурі. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03. Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського. 1996. 18 с.
3. Карпенко З. С. Аксиопсихологія особистості. *Психолого-педагогічний журнал Гаудеамус*. 2008. № 13. С. 120–131.
4. Кон И. С. Социология личности. *Мир науки, культуры, образования*. 2010. № 6 (25). С. 126–132.
5. Рудковский Э. И. Ответственность как философская категория. *Ученые записки УО «ВГУ им. П.М. Машерова»*. Витебск, 2010. Т. 10. С. 127–133. URL: <https://rep.vsu.by/handle/123456789/5217> (дата звернення: 02.12.2022).
6. Балакірева О. С. Формування соціальної відповідальності у студентів-менеджерів у технічному університеті. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2013. № 2. С. 69–70.
7. Тюрина В. А. Ценностные ориентации: учеб. пособие. К. : ООО «Международное финансовое агентство», 1998. 30 с.
8. Шевчук О. С. Соціальна відповідальність як складова професійної підготовки майбутнього психолога. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки. Психологічні науки: зб. наук. пр.* 2014. Вип. 2.13. С. 264–268.

REFERENCES

1. Bezprozvanna A. Formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti u studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv [The students of higher educational establishments have forming of social responsibility]. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/stud_konferenzia/2012_1/visnuk_7.pdf (data zvernennia 10.12.2022). [in Ukrainian].
2. Kavalierov A. A. Tsinnisni orientatsii osobystosti u dukhovnii kulturi [The valued orientations of personality are in a spiritual culture]. avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filoz. nauk : 09.00.03. Pivdenoukrainskyi derzh. ped. un-t im. K.D.Ushynskoho. 1996. 18 s. [in Ukrainian].
3. Karpenko Z. S. Aksiopsykholohiia osobystosti [Aksiopsykholohiia of personality]. *Psykhologo-pedahohycheskyi zhurnal Haudeamus*. 2008. № 13. S. 120–131. [in Ukrainian].
4. Kon I. S. Sotsiologiya lichnosti [Sociology of personality]. *Mir nauki, kulturyi, obrazovaniya*. 2010. # 6 (25). S. 126–132. [in Russian].
5. Rudkovskiy E. I. Otvetstvennost kak filosofskaya kategoriya [Responsibility as philosophical category]. *Uchenye zapiski UO «VGU im. P.M. Masherova»*. Vitebsk, 2010. T. 10. S. 127–133. URL: <https://rep.vsu.by/handle/123456789/5217> (data zvernennya: 02.12.2022) [in Russian].
6. Balakirieva O. S. Formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti u studentiv-menedzheriv u tekhnichnomu universyteti [Students-managers have forming of social responsibility in a technical university]. *Visnyk NTUU «KPI». Filosofiia. Psykhologhiia. Pedahohika*. 2013. № 2. S. 69–70. [in Ukrainian].
7. Tyurina V. A. Tsennostnye orientatsii: ucheb. posobie [Valued orientations]. K. : ООО «Mezhdunarodnoe finansovoe agentstvo», 1998. 30 s. [in Russian].
8. Shevchuk O. S. Sotsialna vidpovidalnist yak skladova profesiinoi pidhotovky maibutnoho psykhologa [Social responsibility as constituent of professional preparation of future psychologist]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Seriiia : Psykhologichni nauky. Psykhologichni nauky: zb. nauk. pr.* 2014. Vyp. 2.13. S. 264–268. [in Ukrainian].